

Tom Buijtendorp

CAESAR

IN DE LAGE LANDEN

De Gallische Oorlog langs Rijn en Maas

CAESAR IN DE LAGE LANDEN

Van Tom Buijtenorp verscheen eerder bij Uitgeverij Omniboek:
Het jaar 117. Sporen van Trajanus en Hadrianus in de Lage Landen
(2017, ISBN 9789401910682)

Tom Buijtendorp

CAESAR

IN DE LAGE LANDEN

De Gallische Oorlog langs Rijn en Maas

Uitgeverij Omniboek

Uitgeverij Omniboek
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
www.omniboek.nl

Copyright © 2018, Uitgeverij Omniboek

Omslagontwerp en vormgeving binnenwerk Studio Mol
Omslagbeeld: Buste van Julius Caesar uit Tusculum (Archeologisch Museum Turijn). Op de achtergrond het door hem veroverde gebied op de Peutingerkaart uit een latere fase, waarop de inmiddels aanwezige steden illustreren hoe duurzaam de verovering was (Oostenrijkse Nationale Bibliotheek Wenen).
ISBN 9789401913898
ISBN e-book 9789401913904
NUR 683

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden op copyright van fotomateriaal te achterhalen. Zij die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op deze rechten, kunnen zich tot de uitgever wenden.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

INHOUD

Woord vooraf	6
Inleiding	8
1. Caesarteksten uit de Lage Landen	16
2. Oog in oog met Caesar in Leiden	30
3. Caesar als geograaf	51
4. Caesar als organisator	67
5. De strategische corridor door het noorden	80
6. De eerste inval in de Lage Landen (voorjaar 57 v. Chr.)	108
7. De slag aan de Sabis (zomer 57 v. Chr.)	131
8. De uitschakeling van de Atuatuken (zomer 57 v. Chr.)	152
9. De slachtpartij aan de Maas (55 v. Chr.)	163
10. De uitvalsbasis naar de Britten (56-54 v. Chr.)	181
11. De hoogteburcht van de Eburonen	193
12. De aanloop naar de veldslag (54 v. Chr.)	208
13. De smadelijke nederlaag tegen Ambiorix (54 v. Chr.)	234
14. Het kamp van Quintus Cicero (54 v. Chr.)	257
15. De strijd van Ambiorix tegen Caesar en Cicero (54 v. Chr.)	273
16. De tweede pijnlijke nederlaag voor Caesar (53 v. Chr.)	293
17. Het vierjarig offensief in de Ardennen (54-51 v. Chr.)	315
18. Het noordelijke slot van de Gallische Oorlog (51-50 v. Chr.)	333
Nawoord	341
Bijlage: de Caesarcode en de echte bevolkingscijfers	344
Noten	355
Illustratieverantwoording	373
Literatuur	374
Dankwoord	383

WOORD VOORAF

Wie over de oudheid schrijft, beschikt over geschreven bronnen en vondsten. Vaak ligt de nadruk echter te zwaar op één categorie, als bij een pianist die vooral witte of vooral zwarte toetsen bespeelt. Tom Buijtendorp gebruikt in dit boek beide en dat klinkt als muziek. Het is des te aardiger omdat het verhaal zich, anders dan andere Caesarboeken, grotendeels afspeelt in de Lage Landen.

Terecht begint Buijtendorp dit boek met de Vlaamse archeoloog Thoens, die in 2006 betwijfelde of Caesar überhaupt in België is geweest. Waarom zijn Caesars grote winterkampen nooit gevonden, ondanks anderhalve eeuw onderzoek? Thoens visie kenmerkt de benadering van de zogeheten minimalisten: we mogen de oude teksten pas geloven als archeologisch te bewijzen valt dat iets is gebeurd. De maximalisten zien dat anders: we mogen de oude teksten geloven, tenzij archeologisch het tegendeel blijkt. Voor hen is Caesars *Gallische Oorlog* dus hét uitgangspunt.

Beide benaderingen zijn beperkt. Veel materiële resten zijn verdwenen en de geschreven bronnen (voor zover overgeleverd) hebben nooit alles gedocumenteerd. Bovendien spreken vondsten en teksten nooit helemaal voor zichzelf: ze moeten worden geïnterpreteerd. Daar beide soorten bewijsmateriaal dus én onvolledig én ambigu zijn, is het alleen maar logisch dat ze soms op de stukjes van verschillende puzzels lijken. Oudheidkundigen vertonen grote creativiteit bij het bedenken van verklaringen voor het ontbreken van bewijsmateriaal dat ze hadden verwacht. Of juist bij het wegdeneren van ongemakkelijke gegevens.

Buijtendorp bewijst dat je desondanks wel iets kunt zeggen. Hij neemt bijvoorbeeld de door Caesar genoemde strijdersaantallen als

vertrekpunt en benut vervolgens de vondsten om te zien wat bedoeld kan zijn. Op basis van demografische kennis uit de archeologie toont hij dat Caesar – om zijn verhaal sterker te maken – het totale aantal weerbare mannen noemt als aantal tegenstanders, hoewel hooguit de helft daadwerkelijk zal hebben meegevochten. En dat controleert hij dan weer met andere tekstuele voorbeelden: de bronnenkritiek leert dat zulke overdrijvingen destijds normaal waren. Zo beginnen puzzelstukjes in elkaar te vallen, en dat is maar een van de vele voorbeelden uit dit boek.

Dat sinds 2010 ook in onze regio forten uit de eerste eeuw voor Chr. bekend zijn, was voor Buijtendorp aanleiding Caesars oorlogsverslag nog eens te toetsen. Dat levert in elk geval een nieuw beeld op, dat volgens de auteur toetsbaar is, bijvoorbeeld aan de hand van ogenschijnlijk triviale voorwerpen: de schoenspijkers waarvan sinds kort de specifieke door Caesars troepen gebruikte vorm bekend is. Dat heeft de identificatie van alweer twee kampen van Caesar opgeleverd.

Een minimalist zal altijd kunnen tegenwerpen dat nogal wat puzzelstukjes ontbreken of onzeker zijn; een maximalist kan antwoorden dat Buijtendorps verhaal in elk geval consistent is. Hier staan twee visies op oudheidkundig bewijs tegenover elkaar. De wetenschapsleer laat zien dat nieuwe hypothesen, mits logisch opgebouwd en toetsbaar, de wetenschap vooruit brengen. Kritiek blijft cruciaal, maar ook het openstaan voor nieuwe benaderingen en visies. *Caesar in de Lage Landen* biedt een basis om de discussie tussen archeologen, historici en classici naar een hoger plan te tillen.

Jona Lendering

INLEIDING

Met de geschriften van Julius Caesar begint in feite de geschreven geschiedenis van de Lage Landen, en tot voor kort was dat een geschiedenisboek met vooral lege bladzijden. Met het uitblijven van concrete vondsten groeide in de twintigste eeuw de twijfel of dit deel van onze historie eigenlijk wel echt bestaan heeft. De Belgische archeoloog Thoen opperde in 2006 zelfs dat Caesar mogelijk nooit in het hoge noorden was geweest en noemde het oorlogsverslag van Caesar op dat punt 'hoogst twijfelachtig'.¹ Maar inmiddels zijn er nieuwe aanwijzingen naar boven gekomen dat Caesar wel degelijk in de Lage Landen is geweest. Sinds 2010 zijn op een aantal plaatsen voor het eerst noordelijke Romeinse kampementen uit Caesars tijd opgegraven. Tezamen met andere gegevens maakt dat de Gallische oorlog langs Rijn en Maas plotseling een stuk tastbaarder. Daarmee krijgt het geschiedenisboek der Lage Landen er een paar spannende en tevens belangrijke bladzijden bij. Dit boek is voor een breed publiek geschreven, en wil de lezer aan de hand van een reeks nieuwe analyses en ontdekkingen meenemen met Caesar in de Lage Landen, en zo een noordelijke nuance bieden bij deze icoon van het Romeinse Rijk.

Dat de woorden keizer en tsaar beide teruggaan tot Caesar illustreert de status van deze Romeinse veldheer. Zijn verovering van Noordwest-Europa had grote invloed op de Europese geschiedenis. De door hem geschreven *Gallische Oorlog*, een oorlogsverslag waarvan de oudste kopie in Amsterdam wordt bewaard, spreekt al eeuwen tot de verbeelding. Zo dicteerde Napoleon Bonaparte tijdens zijn ballingschap er een commentaar op, mede omdat Caesar voor hem een groot voorbeeld was. Napoleon had onder meer kritiek op de wijze waarop Caesar zich tijdens de slag bij de Sabis door de noordelijke stammen

liet verrassen en bijna werd verslagen. Zijn neef keizer Napoleon III ging enkele decennia later op zoek naar de slagvelden van de Gallische oorlog, inclusief de Lage Landen, en schreef een uitvoerige tweedelige studie, met als bijlage een kaartenatlas.² Daarna kwam gedurende ruim een eeuw in onze regio weinig nieuws tevoorschijn.

Maar de afgelopen twintig jaar zorgden nieuwe wetenschappelijke technieken voor een doorbraak, waaronder luchtfotografie, technische analyses van munten, jaarringendateringen van hout en de inzet van metaaldetectoren. Cruciaal daarbij zijn de meldingen van amateurarcheologen waarmee de Nederlandse archeoloog Roymans, die het Caesaronderzoek recent een flinke impuls gaf, nauw samenwerkt. Belangrijk is verder het door de Belgische numismatisch specialiste Scheers op de kaart gezette onderzoek naar munten van de lokale bevolking. Die getuigen op bijzondere wijze van de Gallische oorlog, waarvan nieuwe analyses met indringende voorbeelden ter sprake zullen komen. Daarbij doen de ontdekkingen vanaf 2010 ons beseffen dat de sporen van Caesars campagne erg moeilijk te herkennen zijn. De korte doortocht van een Romeins leger is heel wat anders dan de permanente aanwezigheid van het Romeinse imperium na de tijd van Caesar, die veel langer en blijvender sporen achterliet.

Er is nieuwe hoop dat we meer kampen en slagvelden van Caesar gaan herkennen. Uit een in 2008 gepubliceerd onderzoek blijkt namelijk dat de troepen van Caesar letterlijk een zeer specifieke voetafdruk hebben achtergelaten die tot dan onzichtbaar was. Mogelijk komen die in de toekomst ook tevoorschijn bij een aantal mogelijke locaties van kampementen en veldslagen die in dit boek worden beschreven en bezocht. Met die bezoeken kan de lezer de sfeer van de gevechten proeven, en desgewenst zelf gaan kijken. Hoewel er nog volop vragen openblijven en andere vragen opdoemen, biedt het onderzoek de nodige aanknopingspunten voor nieuwe ontdekkingen.

Caesar schreef in een tijd waarin de boodschap en het pakkende verhaal vooropstonden, en het decor en de feiten meer een illustratie daarvan waren. Buiten de wetenschap is dat tegenwoordig in veel gevallen nog steeds zo. Het is als bij een historische tv-serie waarin we begrijpen dat om praktische redenen met de aankleding hier en daar wat concessies worden gedaan en zaken worden gedramatiseerd om het verhaal beter over te brengen. Daarbij kan de regisseur het ook weer niet te bont maken, omdat mensen dan het verhaal zelf niet meer geloven. Caesar heeft zijn verslag net zo aangedikt, zaken versimpeld

en accenten gelegd die voor hem gunstig waren. Andere zaken liet hij bewust weg, tenzij er te veel getuigen waren of de geloofwaardigheid van het verhaal erdoor zou worden aangetast. Aangezien veel van zijn lezers in het leger hadden gediend of militairen kenden, moest Caesar hier en daar tegenvallers en verliezen tonen. Maar het was acceptabel dat je meer over je successen vertelde dan over je tegenslagen, zoals we nog steeds accepteren dat een voetbaltrainer terugkijkend op de wedstrijd voor de tv-camera liever wat meer positieve dingen uit een wedstrijd haalt dan negatieve. Een trainer die te sterk overdrijft, verliest echter zijn geloofwaardigheid, en dat was het laatste dat Caesar kon gebruiken.

Caesar schrijft in de eerste alinea van zijn oorlogsverslag dat Gallië uit drie delen bestaat, waarvan het land van de Belgae er één is. Belgica verwijst in dit boek naar het gebied tussen de Rijn en de Noordzee, met als kern het zuidelijk deel van de Benelux, maar ook aangrenzende stukken in Noord-Frankrijk en het westen van Duitsland (kaart 1 en 2). Ter afwisseling zal ook van ‘de Lage Landen’ en het ‘noorden’ worden gesproken. Het noemen van de Belgae was voor Caesar een versimpeling die hij nodig had om uit te leggen waarom hij zijn mandaat voor de Gallische oorlog oprekte tot aan de Rijn. Caesar zal hebben inge-

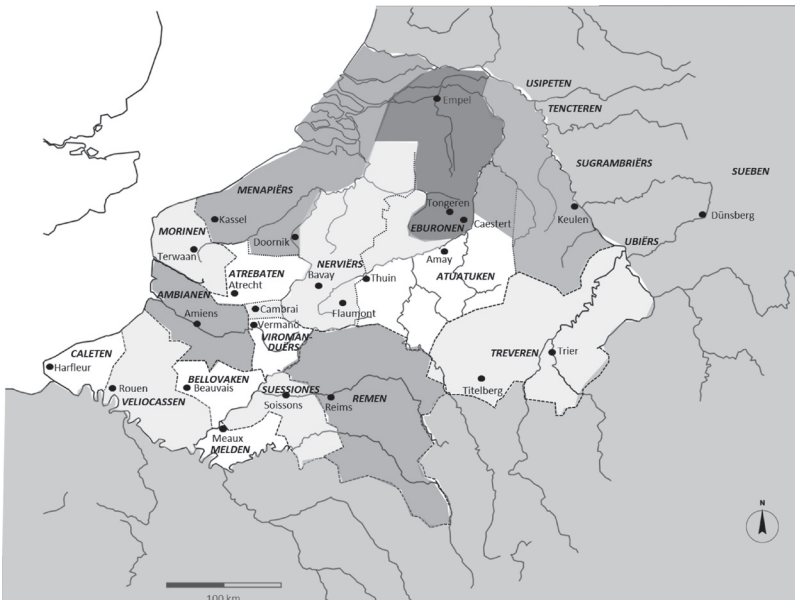

Kaart 1: De in dit boek genoemde plaatsnamen.

schat dat de versimpeling acceptabel was. Op andere plaatsen in de tekst bracht hij nuances aan waarnaar hij in geval van kritiek kon verwijzen, wetend dat het grote plaatje zou blijven hangen.

In zijn Gallische oorlog, gevoerd tussen 58 en 50 voor Chr., bracht Caesar uitzonderlijk veel tijd door in het noorden, een aspect dat eigenlijk nu pas concreet zichtbaar begint te worden. Al in de eerste regels van zijn oorlogsverslag stelt Caesar dat de noordelijke inwoners van Gallië het moedigst waren van allemaal. In de afsluitende passage van het boek keert dat beeld van de dappere Belgae nogmaals terug, waarmee de cirkel van het betoog rond is. In lijn daarmee was het in het noorden dat Caesar enkele malen in zijn legerkampen overwinterde en niet zoals gebruikelijk naar Italië terugkeerde om daar zijn politieke belangen te behartigen. Er was in de Lage Landen iets bijzonders aan de hand. Wat dat was, begint nu duidelijker te worden.

Nieuwe berekeningen in de bijlage geven aan dat waarschijnlijk ongeveer de helft van Caesars gesneuvelde soldaten is omgekomen in de Lage Landen. De Gallische oorlog, was meer dan gedacht een Belgische Oorlog. Het is de enige regio in Gallië waar Caesar naar hij toegeeft, zelf gedood had kunnen worden. Dat was tijdens een bijna verloren veldslag waarvan het verloop wordt gereconstrueerd. Zijn reactie

Kaart 2: Reconstructie van de ligging van de stamgebieden in Gallia Belgica. Gebaseerd op latere grenzen waarbij die uit de tijd van Caesar deels onzeker zijn.

was verwoestend fel. De noordelijke militaire inspanning was zo groot dat hij zijn Britse ambitie moest beperken tot twee korte bezoeken, waarna de verovering van Brittannië nog bijna een eeuw op zich liet wachten. Het noordelijk verzet bleef hardnekkig, zodat Caesar er zelfs na zijn vermeende eindoverwinning in Alesia nog een keer moest overwinteren. Pas anderhalf jaar later werden bij de Belgae de laatste gevechten van de Gallische oorlog geleverd. Herinneringen aan de intensieve strijd in het noorden – waaronder Caesars grootste nederlaag ooit – zouden nog lang doorwerken in de strategie van het Romeinse Rijk. Belangrijk speerpunt werd de Rijn als natuurlijke bescherming tegen de Germanen, die volgens Caesar zeer gevaarlijk waren. Dat had uiteindelijk invloed op onder meer de taal die nu in delen van Europa wordt gesproken. Zijn kunstmatige tegenstelling tussen Germanen en Galliërs, onder wie de Belgae, zou evenzeer het Europese krachten spel tot in het heden beïnvloeden.

De noordelijke campagne van Caesar wordt wel als de eerste gedocumenteerde genocide uit de Noord-Europese geschiedenis gepresenteerd, een beeld waar zijn eigen oorlogsverslag sterk aan bijdraagt. ‘Hij had het Nervische volk bijna geheel uitgeroeid, bijna hun naam weggewist,’ schrijft Caesar al in 57 voor Chr. na de slag aan de Sabis vlak bij de Belgische grens. Kort erop bracht hij waarschijnlijk bij het Belgische Thuin 4000 strijders van de Atuatuken om en liet naar eigen zeggen de rest van de bevolking, 53.000 mensen, deporteren. Na de Gallische oorlog is nooit meer wat van de Atuatuken vernomen. Twee jaar later doodde hij in de regio naar eigen zeggen 430.000 Germanen die hij deels de Maas in dreef, waarbij hij vrouwen en kinderen niet ontzag. Weer twee jaar later begon hij een vergeldingsoorlog tegen de Eburonen van wie het centrum nabij Maastricht en Tongeren lag. Hij nodigde andere stammen uit hun gebied te plunderen opdat ‘de stam en zijn naam door de invasie van dergelijke massa’s van de aardbodem zou worden weggevaagd’. Zelf zorgde hij dat eventuele overlevenden ‘van hongersnood en gebrek moesten omkomen’.³ En inderdaad zou de naam van de Eburonen uit de annalen verdwijnen. Met de nieuwe inzichten wordt het beter mogelijk in te schatten of er inderdaad sprake is van genocide, een belangrijk aspect in de beeldvorming rond Caesar.

Ook het beeld dat we ons letterlijk van Caesar kunnen vormen wordt opnieuw onder de loep genomen met een aantal verrassende inzichten. Tijdens het onderzoek kwam naar voren dat het Leidse Rijksmuseum van Oudheden een van de weinige onbewerkte originele

Caesarbustes bezit. Een tweede Leidse buste toont als een van de weinige het specifieke kapsel van Caesar. Dat was aanleiding het uiterlijk van Caesar in het onderzoek voor dit boek mee te nemen, inclusief een medische analyse. Eindresultaat was een levensechte reconstructie. Het fotokatern in dit boek en het Leidse Rijksmuseum van Oudheden beleefden er een wereldprimeur mee. En anders dan het tiental gladgeschoren bustes uit het zuiden, worden we in de komende hoofdstukken in de Lage Landen geconfronteerd met een Caesar met baard. Het symboliseert het soms verrassende beeld van de veldheer dat in de volgende hoofdstukken naar voren komt.

De reconstructie kenmerkt tevens een deels nieuwe benadering. Zo is er de ‘Caesarcode’, het idee dat Caesar met een reeks vuistregels en creatief gebruik van cijfers zijn verhaal steviger maakte zonder in absolute leugens te vervallen. Met die kennis blijkt het mogelijk zijn cijfers over bevolkingsaantallen en aantallen tegenstanders te ontcijferen. Anders dan vaak gedacht, zijn ze wel degelijk te vertalen naar getallen die aansluiten bij andere gegevens uit onder meer de archeologie. Dat helpt realistischere schattingen te maken van de omvang van verschillende veldslagen en het aantal slachtoffers.

De logica van de noordelijke troepenbewegingen van Caesar laat zich verklaren aan de hand van het in dit boek geïntroduceerde concept van de strategische corridor, een natuurlijke verbindingroute dwars door de Lage Landen. Dat in 2010-2012 voor het eerst in Duitsland resten van twee forten van Caesar zijn opgegraven, maakt het mogelijk een en ander concreter voor ogen te zien. En wonderlijk genoeg werd in 2017 bekend dat eveneens aan de andere zijde van de corridor in Engeland voor het eerst resten van de landingsplaats uit de tijd van Caesar zijn gevonden. Zodoende vallen ook aan die zijde een aantal puzzelstukjes in elkaar.

Dit logistieke raamwerk biedt nieuwe aanknopingspunten in de speurtocht naar de slagvelden van Caesar. In enkele gevallen kunnen de slagvelden met hoge waarschijnlijkheid worden aangewezen. In andere gevallen valt het speurnet flink aan te trekken en komen bepaalde gebieden in beeld waar de strijd waarschijnlijk gestreden is. Daardoor wordt het ook in die gevallen vaak mogelijk om een vermoedelijke locatie als voorbeeld te gebruiken, wetend dat de omgeving er zo ongeveer uitgezien moet hebben. Het daarmee verbeelden van de werkelijke omstandigheden dwingt ons na te denken over praktische aspecten. Dat helpt het onderzoek aan te scherpen, en aan de hand van Caesars

eigen verslag te herbeleven hoe het ongeveer gegaan moet zijn. Dat we beschikken over zijn verhaal voegt aan de archeologische sporen een unieke diemensie toe met persoonlijke details en sfeerelementen, zoals geluiden en emoties. Het maakt het mogelijk het verleden tot leven te brengen op een manier die voor de Romeinse periode uitzonderlijk is.

Behalve Caesar treedt in de Lage Landen een aantal andere belangrijke spelers uit die tijd naar voren, zoals generaal Labienus. Die was tactisch Caesars gelijke en zou na de Gallische oorlog voor diens rivaal Pompeius kiezen en later in de beroemde slag bij Ruspina (Tunesië) zijn krachten met Caesar meten. Er is wel gezegd dat Labienus al vroeg Caesar bij de rivier de Sabis voor een militaire ondergang behoedde. Het is een claim die we nu aan de hand van de details van het slagveld beter kunnen toetsen. Er komen ook aanwijzingen naar voren over verhulde strategische fouten van Caesar die Labienus mogelijk behoorlijk gefrustreerd hebben en bijdroegen aan de breuk tussen de twee legerleiders die negen jaar zij aan zij hadden gevochten. We krijgen ook een blik achter de schermen dankzij brieven uit het hoge noorden die in dit kader tot nu toe weinig aandacht trokken. Zo zijn er de persoonlijke ontboezemingen van Caesars onderbevelhebber Quintus Cicero, gedeeld met zijn broer en beroemde redenaar Marcus Cicero.

En we komen in de Lage Landen hoge officieren tegen die uiteindelijk betrokken raakten bij de geslaagde moordaanslag van 15 maart 44 voor Chr. op Caesar, zoals Trebonius. Daarnaast ontmoeten we in het kustgebied Marcus Antonius. Op de dag van de moord zou juist Trebonius hem afleiden waardoor Antonius Caesar niet meer kon helpen. Kort erop zou Marcus Antonius, verwijzend naar Caesars dodenmasker en zijn bebloede kleding, in Rome een dramatische toespraak houden. Het onderzoek naar de Leidse Caesarbustes werpt een nieuw licht op dat dodenmasker.

Ook de plaatselijke elite krijgt meer kleur. Details brengen hun handelingen dichterbij. Zo zien we hoelang de plaatselijke leiders onderweg waren naar de landdagen met Caesar, en hoe ze onderling het verzet tegen hem afstemden. Of kunnen we dankzij overhaaste muntslag de spanning van het moment bijna aanraken. Het typeert Caesar dat hij een naam geeft aan de eerste Romeinse soldaten die in de Lage Landen streden. Dat hij vooral centurio's noemt, toont dat hij zijn manschappen tot dat niveau bij naam kende. We zullen zien hoe hij ze in het heetst van de strijd met naam aanmoedigde en opdrachten gaf. Het is aanleiding stil te staan bij zijn deels opvallend moderne stijl van leidinggeven.

Uiteindelijk had Caesar ook uit het noorden het zaad van zijn eigen ondergang meegenomen. De successen en buit uit het noorden droegen in belangrijke mate bij aan zijn succesvolle lancering als alleenheerser. Maar dat verliep zo krachtig dat de daardoor opgeroepen tegenkrachten hem vrij snel ter dood brachten, mede met hulp van oude strijdmakers. In 2012 maakten archeologen bekend dat ze bij Largo Argentina in Rome een marmeren monument hadden gevonden waarmee zijn opvolger Augustus de tot dan onbekende plaats van de moord herdacht. In Leiden kunnen we Caesar kort voor zijn dood in de ogen kijken. En het valt ook beter voor te stellen hoe na de moord zijn dodenmasker eruitgezien zal hebben. Daarmee zien we mogelijk de Caesar zoals die volgens de Romeinen naar de hemel was opgestegen om zich tussen de goden te voegen, een primeur.

En zo komt Caesar een stuk dichterbij, geografisch, inhoudelijk én visueel. De ontwikkelingen in het Rome van Caesar zijn al eeuwen bekend en zeer uitvoerig beschreven. Maar hij wist als geen ander dat zijn politieke strijd mede buiten de Eeuwige Stad gewonnen zou worden. Het relaas van Caesar in de Lage Landen helpt zodoende het beeld van deze cruciale fase van het Romeinse Rijk aan te vullen. Terwijl het verhaal opende met de bijna lege eerste bladzijden uit de geschreven geschiedenis van de Lage Landen, beginnen deze zich voorzichtig te vullen. Daarbij is nog veel onduidelijk en doemen nieuwe vragen op, passend bij een fase van archeologisch onderzoek waarin de mist begint op te trekken.

Het was voor Caesar en zijn manschappen een avontuur om op te rukken in het nauwelijks bekende hoge noorden. Hij was dankzij zijn verslag de eerste geograaf van de Lage Landen. Net zo belooft dit onderzoeksveld volop nieuwe avonturen voor de liefhebber en de wetenschap, inclusief de nodige wetenschappelijke strijd. Zoals Cicero bemoedigend aan zijn in het noorden verblijvende broer Quintus schreef: 'Maar jij hebt, zoals ik kan zien, een perfect onderwerp om te beschrijven, de topografie, de natuurlijke verschijning van dingen en plaatsen, manieren, soorten, veldslagen en je eigen commandant zelf. Wat een thema's voor jouw pen!'

Zaandam, juni 2018

1 CAESARTEKSTEN UIT DE LAGE LANDEN

De speurtocht naar Julius Caesar in de Lage Landen begint bij de bron: Caesars eigen oorlogsverslag, dat zwaar beveiligd in een Nederlandse bibliotheek blijkt te liggen. Het Karolingische handschrift bevat de nodige aantekeningen met onder meer de namen van correctoren die er voorgaande eeuwen al aan hebben gewerkt. Met het oude manuscript voor ogen kunnen we ons voorstellen hoe de overgeleverde tekst tot stand is gekomen. Buiten een kleine kring van onderzoekers is nauwelijks bekend dat we ook de noordelijke correspondentie kennen van leden uit Caesars staf. Die tonen dat Caesar het nieuws niet kon bepalen en een redelijk getrouw verslag moest schrijven om geloofwaardig te blijven. Ze bieden een uniek kijkje achter de schermen. ‘Ik geef je dit advies: schrijf niets waarvan de publicatie voor ons ongemakkelijk zou zijn. Er zijn veel zaken die ik liever niet weet, dan ze met enig risico wel te kennen.’ (brief naar een onderbevelhebber in het noorden).

De codex Amstelodamensis als oudste exemplaar van Caesars oorlogsverslag

Buiten wetenschappelijke kring is nauwelijks bekend dat veilig in een Amsterdamse kluis het oudste handschrift ligt opgeborgen van Caesars oorlogsverslag, de beroemde *De Bello Gallico* (fotokatern fig. 1). In de winter van 2017-2018 was het enkele maanden te bewonderen als topstuk tijdens een tijdelijke tentoonstelling in het Allard Pierson Museum in Amsterdam. Maar normaal gesproken is het alleen voor speciaal onderzoek beschikbaar. Dichter bij de beroemde *De Bello Gallico* kun je niet komen. Het is van onschatbare waarde omdat dankzij de tekst van

Caesar de archeologische vondsten een historisch kader krijgen zoals dat zelden mogelijk is. Daardoor kunnen we komende hoofdstukken niet alleen objecten in musea bekijken en slagvelden bezoeken, maar krijgen we er ook de eigentijdse beelden bij, lezen we hoe slachtoffers gillen en horens schallen, en worden we deelgenoot van emoties en gedachten.

Zoals gebruikelijk bij Romeinse teksten, is het origineel verloren gegaan en alleen een kopie bewaard uit de middeleeuwen. De Amsterdamse versie is zodoende de basis voor menige moderne uitgave. In dit geval gaat het om een handschrift dat in de loop van de negende eeuw na Chr. is gekopieerd in de nadagen van Karel de Grote of kort daarna. Kijkend naar het stevige boekwerk valt goed voor te stellen hoe destijds in de abdij van Fleury bij de Loire aan dit handschrift werd gewerkt. Op de eerste pagina met de opening van het boek zijn op het witte perkament kleine zwarte stipjes te zien, resten van de haarzakjes van de gebruikte dierenhuid. Tegen de linkerrand van de bladzijde zit onder elkaar een rij kleine prikgaatjes. Die werden ter hoogte van de geplande regels door een stapel onbeschreven vellen geprikt om de regelafstand constant te houden. Op die basis zijn bijna onzichtbaar lijnen gekeerd als voorganger van het huidige lijntjespapier.¹ De monnik heeft de lijntjes keurig gevolgd en beschreven met de Karolingische minuskel. Het is de basis voor de kleine letter die tegenwoordig nog steeds wordt gebruikt, naast de hoofdletters van de Romeinen, zoals in deze tekst. Anders dan de latere Gotische letters uit oude handschriften, is de Karolingische minuskel zonder veel ervaring goed leesbaar. Dat versterkt het gevoel dat je bijna kunt mee-lezen met wat Caesar opschreef.

De bladzijden zijn over de volle breedte beschreven in een enkele kolom met 26 regels per bladzijde. Het handschrift telt 99 perkamenten vellen van ruim 28 bij 20 centimeter en bevat alle 8 boeken van de *Gallische Oorlog*. De titel is, net als bij een flinke krantenkop, in grote blauwe letters geschreven en beslaat vier regels. Na de titel volgt in het Amsterdamse handschrift direct de beroemde openingszin met een grote letter G: *'Gallia est omnis divisa in partes tres, quarum unam incolunt Belgae'* – 'Gallië is in drie stukken verdeeld, waarvan het eerste bewoond door de Belgen'. Met 'Belgen' bedoelde Caesar in brede zin de bevolking in het gehele noordelijke deel van Gallië, ter onderscheiding van de Galliërs ten zuiden ervan, ongeveer in het zuiden en midden van het huidige Frankrijk. Om verwarring met de bevolking van het

bijna vier keer zo kleine huidige België te voorkomen, zal hier in het vervolg in vertalingen ‘Belgae’ worden gebruikt.²

Dankzij enkele aantekeningen in het Amsterdamse handschrift is informatie bewaard van het verdwenen origineel. Zo staat er de doorgekopieerde opmerking dat de tekst is bekeken door corrector Flavius Licerius Firminus Lupicinus, neef van een zekere Ennodius. Deze neef van de bisschop van Pavia moet rond 500-550 geleefd en gewerkt hebben. Volgens dezelfde opmerking had een zekere Julius Celsus Constantinus de tekst ook kritisch nagelezen. In het begin van de zesde eeuw is een verdwenen voorganger dus al bewerkt. En het spoor gaat nog verder terug naar de laat-Romeinse schrijver Orosius. Die schreef rond 416 na Chr. zijn beroemde *Geschiedenis tegen de heidenen*.³ Daarin stelt hij dat Suetonius de auteur van *De Bello Gallico* was. Dat wijst erop dat Orosius een voorganger van het Amsterdamse handschrift onder ogen had. Onder de titel staat bij het Amsterdamse handschrift namelijk hetzelfde, in kleine rode letters door een kopiist toegevoegd: *Incipit Liber Suetonii*. Het helpt beseffen dat we ons moeten behelpen met een kopie die de nodige fouten kan bevatten.

Inmiddels is de brede consensus dat de eerste zeven boeken van de hand van Caesar zelf zijn. De laatste bladzijde van het Amsterdamse handschrift is in een later middeleeuws lettertype geschreven en bevat de opmerking dat dit achtste en laatste boek het product is van Caesars generaal Hirtius. Dat wordt nog steeds als waarschijnlijkste mogelijkheid gezien. Dat Caesar niet direct als auteur werd herkend, kwam mede doordat hij in de derde persoon schreef om objectiever over te komen. Daarom sprak hij van ‘Caesar’ en ‘hij’ als het over hemzelf ging. Ten behoeve van de geloofwaardigheid presenteerde Caesar het zo veel mogelijk als een ‘feitelijk’ ambtelijk verslag. Dat klinkt door in de volledige titel waaronder het werk bekendstaat: ‘Commentaar bij de Gallische oorlog’ (*Commentarii de Bello Gallico*).⁴

Dat er een kopie van de *Gallische Oorlog* in de universiteitsbibliotheek van Amsterdam bewaard is gebleven, valt te danken aan de monniken van de benedictijner abdij van Fleury in Saint-Benoît-sur-Loire bij Orléans. De abdij, sinds 672 bewaarplaats van de beenderen van Benedictus, werd een van de belangrijkste bibliotheken uit die tijd. De abdij van Fleury bezat al in de negende eeuw een imposante bibliotheek met een brandvrije boekentoren (*turricula*). Het handschrift overleefde zo plunderingen door onder meer de Noormannen. Het bleef tot 1562 in de bibliotheek, om uiteindelijk via veel omzwervingen in

1628 in Amsterdam te belanden.⁵ Daar werd het in 1706 voor 26 gulden aangekocht door de bibliotheek en staat nu internationaal bekend als de Codex Amstelodamensis 73.

Naast het Amsterdamse handschrift, beschikt de Nationale Bibliotheek in Parijs over een bijna even oud exemplaar.⁶ Anders dan het Amsterdamse exemplaar, zijn daarin ook de verslagen opgenomen van Caesars optreden tijdens de latere burgeroorlog. Het handschrift in Parijs maakt weliswaar een wat minder nauwkeurige indruk, maar is meer dan een onzorgvuldige kopie. De basis is een ander verloren gegaan ouder voorbeeld. Als bij de Amsterdamse voorganger kopieerfouten zijn gemaakt, kan het exemplaar uit Parijs een belangrijke aanvulling bieden.

Caesar was in die tijd nog geen almachtig dictator en moest zijn keuzes goed onderbouwen. Hij schreef zelf hoe hij aan het eind van elk campagnejaar aan de senaat in Rome rapporteerde. Wisselend noemt hij als vorm daarvoor een brief of rapport. Zo verwijst hij aan het slot van boek II naar 'Caesars brief waarin hij melding maakte van zijn overwinningen'. Aan het slot van boek IV heet het 'Caesars rapport' aan de senaat en aan het eind van boek VII is het 'Caesars brief'. Daarbij bedoelde Caesar met brief en rapport mogelijk hetzelfde. Suetonius schreef namelijk: 'Ook zijn er brieven van hem bewaard, gericht aan de senaat, die hij – voor het eerst naar het schijnt – in kolommen indeelde en het uiterlijk gaf van een memorandum, terwijl consuls en legeraanvoerders vroeger brieven stuurden geschreven over de volle breedte van het vel.'⁷

Caesars biograaf Suetonius stelt dat de Romeinse schrijver Pollio kritiek had op het eindproduct van Caesar, een kritische noot die zelf verloren is gegaan. Pollio zat na de Gallische oorlog in het leger toen de veldheer onder andere de Rubico overtrok, in het Engels bekend als de Rubicon. Suetonius stelt dat Pollio 'meent dat het werk tekortschiet in nauwkeurigheid en de waarheid hier en daar geweld aandoet, omdat Caesar in veel gevallen het aandeel van anderen in de strijd zonder meer accepteerde zoals het hem werd beschreven, en zijn eigen verrichtingen met opzet of door vergeetachtigheid onjuist weergaf'. Volgens Pollio zou Caesar zelf van plan zijn geweest 'het werk te herschrijven en te verbeteren'. Door zijn vroegtijdige dood zou het daar dan niet van zijn gekomen. Er zijn inderdaad aanwijzingen dat de bewaard gebleven tekst niet een door Caesar geschreven synthese is. Zo kondigt Caesar op een aantal plekken te vroeg aan dat de strijd bijna

voorbij was, wat niet zo bleek te zijn. Als Caesar de kans had gehad de tekst volledig te herzien, dan had hij dat soort zaken eruit gehaald.⁸

Gezien zijn laatste verslag over de campagne van 52 voor Chr., beschouwde Caesar de dat jaar behaalde overwinning op Vercingetorix als de afronding van de Gallische oorlog zodat hij daarna geen verslagen meer schreef. Maar in werkelijkheid had hij in 51 en 50 voor Chr. zijn handen vol om vooral in het noorden de situatie echt onder controle te krijgen. Volgens onder meer het Amsterdamse handschrift was het zijn generaal Hirtius die later het verslag over het laatste Gallische oorlogsjaar van 51 voor Chr. alsnog schreef. Verder voegde Hirtius een korte aanvulling toe met de latere ontwikkelingen in 50 voor Chr., waaronder de laatste inspectie van alle verzamelde troepen in de Ardennen. 'Ik weet dat Caesar elk jaar afzonderlijk in een apart boek heeft behandeld,' zo schreef hij als inleiding op de ontwikkelingen in 50 voor Chr. toen hij kennelijk een exemplaar van Caesars *De Bello Gallico* ter beschikking had. Het is niet bekend wanneer Hirtius zijn verslag afrondde, maar dat was waarschijnlijk pas kort na de moord op Caesar in 44 voor Chr.⁹ Uiterlijk in 46 voor Chr. was een integrale versie van Caesars verslag in omloop. Dat jaar verwees Cicero er namelijk naar in een verhandeling over bekende redenaars.

Een belangrijke late bron is de Romeinse senator en historicus Cassius Dio. Die vatte in het eerste kwart van de derde eeuw in zijn *Romeinse Historie* kort het leven van Caesar samen. Hij had directe toegang tot de Romeinse archieven. Ongetwijfeld gebruikte hij een versie van de *Gallische Oorlog* als basis aangezien hij de chronologie daarvan regelmatig direct volgt. Soms wijkt Dio van het verslag van Caesar af, wat vaak een versimpeling lijkt zonder eigen bron. Zo laat hij bij het eerste beleg door Ambiorix de Romeinen al met zonsondergang vertrekken, terwijl uit de uitvoerige beschrijving van Caesar blijkt dat dit pas de volgende ochtend gebeurde. En kort erop laat hij Caesar 's nachts naar Cicero reizen terwijl daar bij Caesar niets op wijst. Vermoedelijk betreft het kleine vergissingen of middeleeuwse kopieerfouten. Maar Dio lijkt tevens een andere bron dan Caesar te hebben gehad, aangezien hij in sommige gevallen een versie volgt die voor Caesar minder gunstig is. Een fraai voorbeeld daarvan is de overgave van Vercingetorix die volgens Caesar op zijn bevel werd uitgeleverd. Dio daarentegen beschrijft een heroïsche variant waarin Vercingetorix Caesar verrast door in vol gevechtstenuë voor hem te verschijnen, wat veel indruk maakte op Caesars manschappen. Een vergelijkbaar beeld geeft Plutarchus, zodat

het verhaal wellicht via de betrokken manschappen bekend is geworden terwijl Caesar had gehoopt dat het binnenskamers zou blijven.¹⁰ Dat betekent dat het werk van Dio op bepaalde onderdelen welkome extra informatie kan bieden.

De brieven van onderbevelhebber Quintus uit de Lage Landen

De Gallische oorlog tussen Rijn en Maas krijgt een extra dimensie dankzij de persoonlijk brieven van stafleden van Caesar die bewaard blijken te zijn. Het is een bron die in de provinciale-Romeinse archeologie nauwelijks is opgemerkt. Zo hebben we inzicht in de correspondentie die een kennelijk ontevreden onderbevelhebber vanuit de Lage Landen aan zijn broer in Rome stuurde. Ook zijn er brieven aan de jonge jurist Trebatius Testa die op het noordelijke hoofdkwartier werkte toen het daar erg spannend werd. Mede omdat ze nooit bedoeld waren om gepubliceerd te worden, bieden de brieven een uniek kijkje achter de schermen. Het helpt het door Caesar beschreven beeld in te kleuren.

Voor historici is het een belangrijk gegeven dat de officieren en stafleden van Caesar dergelijke eigen contacten met de elite in Rome onderhielden. Het zegt namelijk iets over de betrouwbaarheid van de bewaard gebleven jaarlijkse verslagen die Caesar aan de invloedrijke senaat stuurde. Daarin kon hij weliswaar de nodige propaganda bedrijven om de steun voor zijn Gallische oorlog te behouden, maar hij moest wel in de buurt van de waarheid blijven. Er was via lieden als Quintus Cicero en Trebatius Testa immers te veel berichtgeving die al te grote onwaarheden zou kunnen tegenspreken. Het verklaart mogelijk waarom Caesar bijvoorbeeld zo open is over de chaos die de ruiters van zijn bondgenoten aantroffen toen ze vlak bij de Belgische grens te hulp kwamen bij de slag aan de Sabis (zie hoofdstuk 7). In dergelijke ruitereenheden dienden altijd edelen van de betreffende stam, zodat het goed mogelijk is dat via hen verhalen over de chaos in Rome terecht kwamen, of dat Caesar daar in elk geval rekening mee hield en liever zelf de context ervan gaf.¹¹

Discussie over de feiten zou de hoofdlijn van zijn betoog kunnen aantasten. Caesar moest kunnen verantwoorden waarop hij zijn verhaal baseerde. Dat maakt de details van deze correspondentie extra interessant. Het laat bijvoorbeeld zien dat hij in zijn oorlogsverslag vooral het

instrument van selectief weglaten van informatie gebruikte, wat achteraf te rechtvaardigen viel met het argument dat hij niet alles kon opschrijven of het per ongeluk had weggelaten.¹² Dat past in eerder genoemde kritiek van tijdgenoot Pollio, die verwees naar de ‘vergeetachtigheid’ van Caesar, al dan niet met opzet.¹³ De schrijfstijl van Caesar laat zien hoe belangrijk hij het vond geloofwaardig over te komen. Hij gaf zijn verslag extra gezag door het te schrijven als een neutrale waarnemer die ook over hemzelf in de derde persoon bericht. Verder vermeed hij overbodige opsmuk die een verhullende indruk kon wekken. Hij schreef tussen de gevechten door zelfs een verloren gegaan werk over het belang van duidelijk en bondig taalgebruik.¹⁴

Een unieke bron is het brievenarchief van de bekende redenaar Marcus Cicero. Na Cicero’s dood besloot zijn secretaris Tiro, die veel van de brieven gedictieerd kreeg, ze te bewaren. Pas lang na Tiro’s dood zouden ze in de eerste eeuw na Chr. als brievenbundels worden uitgegeven. Het belangrijkste zijn hier de brieven aan zijn jongere broer Quintus Cicero die in het voorjaar van 54 voor Chr. een van de onderbevelhebbers van Caesar werd. Het leek een avontuur dat hij die zomer direct mee kon naar Brittannië. Maar de vuurdoop kwam dat najaar toen Caesar in het noorden tegen Ambiorix zijn grootste nederlaag van de gehele Gallische Oorlog leed, waarna Quintus Cicero met zijn legioen ook bijna ten onder ging en zware verliezen leed. En het jaar erop was hij 50 mijl verderop met zijn legioen het directe doelwit van een volgende vernietigende aanval, nederlagen die in komende hoofdstukken nog uitvoerig aan bod komen. Naast de brieven zelf is er nog wat indirecte informatie over de contacten tussen de broers Cicero. Zo bleven persoonlijke brieven van Cicero aan zijn beste vriend Atticus bewaard waarin hij hier en daar naar de inhoud van zijn correspondentie met Quintus verwijst. Ook kreeg Cicero bijvoorbeeld informatie van de jonge jurist Trebatius Testa die op zijn voorspraak in de staf van Caesar was opgenomen en eveneens brieven uit het noorden schreef.

De inhoud van Quintus’ brieven helpt te beseffen dat het een geheel andere tijd was. Daarin duurde het overbrengen van een bericht weken en was de beschikbare informatie veel beperkter dan tegenwoordig. In die omstandigheden was een ‘van horen zeggen’ al meer dan helemaal geen informatie. Zo beschrijft Caesar hoe in Gallië reizigers om nieuws worden uitgehooard: ‘In de steden dringt het volk zich om kooplui heen en dwingt hen te vertellen uit welke streken ze komen en wat ze daar hebben gehoord.’¹⁵

Naar de toenmalige maatstaven was tijdens de Gallische oorlog het postverkeer voor de elite relatief goed geregeld, zelfs naar verre uithoeken als Brittannië. Het Britse eiland was in de tijd van Quintus een voor de Romeinen nog grotendeels onbekend terrein toen Caesar het jaar ervoor als eerste Romeinse legerleider er een kort bezoek had gebracht, gevolgd door een langer tweede bezoek direct het jaar erop, waar Quintus zelf aan deelnam. De afzenddata en data van ontvangst geven een beeld van de snelheid van de postbodes. Ze tonen dat in die tijd een brief vanuit de Lage Landen in grofweg een maand in Rome kon zijn, meeliftend op de vele militaire berichten die werden uitgewisseld. ‘Zodra ik in Rome ben, zal ik geen enkele briefkoerier van Caesar laten vertrekken zonder een brief voor jou,’ zo verzekerde Cicero zijn toen met Caesar in de Lage Landen meevechtende broer. Wat voorbeelden met Romeinse data illustreren de genoemde snelheid: ‘Je vierde brief bereikte me op 13 september en was gedateerd op 10 augustus in Brittannië,’ zo schrijft Cicero vanuit Italië. Met ruim een maand was dat niet slecht. En op 23 september ontving de redeenaar in Rome ‘na twintig dagen onderweg te zijn geweest’ vanuit de haven bij het Nauw van Calais een brief van zowel Quintus als van Caesar. Op 27 september kreeg hij van Caesar een op 1 september vanuit dezelfde haven geschreven brief waarin deze onder meer berichtte over zijn succes in Brittannië.

Bij het lezen van de brieven is het belangrijk te weten dat de Romeinen in die tijd een andere kalender gebruikten dan nu. Pas later, op 1 januari 45 voor Chr., zou Caesar de moderne tijdrekening introduceren. Dat is de kalender die met een kleine verbetering van paus Gregorius XIII (1572-1585) als ‘Gregoriaanse kalender’ nog steeds wordt gebruikt. In de periode dat Quintus in de Lage Landen verbleef, liep de Romeinse kalender ruim drie weken voor op de onze. Het betekent dat bijvoorbeeld een brief die gedateerd is op 1 september, naar de huidige tijdsrekening is verzonden op 6 augustus. Dat kalendersverschil leidt soms tot verwarring, omdat vertalers wisselend de Romeinse datum overnemen of de omgerekende moderne datum gebruiken.¹⁶

We lezen over zeer praktische zaken die bijvoorbeeld speelden in november 54 voor Chr. (moderne kalender). Het oorlogsseizoen dat traditioneel tot midden oktober duurde, was afgelopen en de legers verbleven onder leiding van Labienus in hun winterkampen. Het was een periode waarin Caesar meestal een paar maanden terugkeerde naar het noorden van Italië, maar deze keer later zou vertrekken. Daarom vroeg

Cicero vanuit Italië aan zijn broer, die bij de Nerviërs overwinterde, welke koeriersdienst hij het beste de volgende brief kon meegeven: 'Laat me weten aan wie ik die brief moet sturen – aan de briefkoeriers van Caesar om hem direct aan jou te geven, of aan die van Labienus? Want waar jouw Nerviërs zich ophouden, en hoe ver weg, ik heb geen idee.' Net teruggekeerd uit Brittannië vroeg Quintus kennelijk om wat spullen vanuit Rome naar hem op te sturen, wat de redenaar vervolgens regelde met een zekere Salvius die per schip vanuit Ostia vertrok.

Het liefst schrijft de redenaar zelf, soms in de vroege ochtend bij kaarslicht. Maar als hij het te druk heeft, dicteert hij de brieven aan zijn secretaris Tiro, een leeftijdgenoot en slaaf die hij rond deze tijd tot vreugde van Quintus tot vrij man zou maken. Cicero dicteerde bijvoorbeeld tijdens diners, waarvoor Tiro volgens middeleeuwse bronnen een soort snelschrift had ontwikkeld, het naar Tiro genoemde *notae tironianae* dat tot in de middeleeuwen gebruikt zou worden. Een enkele keer klaagde Quintus kennelijk over het slecht leesbare handschrift van de redenaar. Deze antwoordde met het excuus dat hij te gemakkelijk naar een willekeurige pen greep, maar nu een heel goede had uitgezocht, en bovendien inmiddels schreef met 'goed gemengde inkt'. In een andere brief blijkt dat een uit het noorden naar Italië verstuurd brief 'doorweekt van de regen' slecht te lezen was.¹⁷

Inhoudelijk informeert Cicero vanuit Italië zijn broer Quintus over zijn bezoeken aan plaatsen als Pompeji en de voortgang van de bouw van een villa van Quintus, en klaagt hij over de rente, die plotseling is verdubbeld. En hij doet verslag van politieke ontwikkelingen zoals verkiezingen, de geruchten dat Pompeius als 'dictator' tijdelijk meer macht zou willen en 'de sfeer op het forum', het Romeinse Binnenhof: 'Er heerst een serene rust op het forum. Maar het is meer de stilte van kwetsbaarheid dan die van tevredenheid,' rapporteert de redenaar.¹⁸

De Romeinen kenden een systeem om brieven te verzegelen dat, gezien de ook in de Lage Landen bij opgravingen regelmatig gevonden zegeldoosjes, veel werd toegepast. Maar Cicero durfde daar kennelijk niet volledig op te vertrouwen. Hij geeft Quintus de hint dat hij er rekening mee moet houden dat de post onderschept kan worden. Hij schrijft daarom zelf geen zaken aan te zullen kaarten die zijn broer in de problemen zouden kunnen brengen, en vraagt hem andersom hetzelfde te doen. De brieven aan zijn broer zijn inderdaad hier en daar voorzichtiger dan de zeer persoonlijke brieven die Cicero aan zijn goede vriend Atticus schreef, die was getrouwd met de zus van Quintus

en Marcus. Dat neemt niet weg dat ook de correspondentie met Quintus bij vlagen zeer openhartig is, waarbij Cicero zich hier en daar blijft uiten als de wijzere oudere broer.

Om af en toe wat vrijer te kunnen schrijven, kreeg Cicero incidenteel de kans om via eigen contacten, buiten de officiële koeriersdienst om, een brief te sturen als een eigen relatie toevallig naar het noorden ging, zoals Hippodamus.¹⁹ Maar dan nog bestond het gevaar dat een brief bij aankomst toch bekend zou worden. Om die reden stuurde eerder genoemde beschermeling Trebatius vanuit het noorden aan Cicero een vertrouwelijke brief die hij persoonlijk liet bezorgen door Lucius Arruntius. Die koerier verzocht Cicero de brief na lezing te vernietigen, wat in de brief zelf werd herhaald.²⁰ Zelf gebruikte Caesar voor vertrouwelijke berichten naar Rome een geheimschrift waarvan in Rome zijn agenten Oppius en Balbus de code kenden, en waarover de grammaticus Probus later een boek schreef. Voor de berichten naar zijn commandanten in het noorden gebruikte Caesar volgens Suetonius een eenvoudige code. Als alleen de lokale bevolking het niet mocht weten en het instructies betrof waarvan een latere vertaling geen probleem zou zijn, volstonden brieven in het Grieks zoals Caesar er een schreef toen Quintus in de Lage Landen werd belaagd.²¹

In de overgeleverde correspondentie reageert Cicero op de brieven van zijn broer, waardoor er een beeld ontstaat van wat die uit het hoge noorden terugschreef, zonder dat die brieven zelf bewaard zijn gebleven. Kennelijk was Quintus niet erg enthousiast over zijn taak in de Lage Landen. In het late najaar van 54 voor Chr. reageert de redenaar bijvoorbeeld op een dan al oudere brief van zijn broer. Die verbleef, gezien een verwijzing naar de Nerviërs, kennelijk al in hun gebied, maar wist nog niet dat hij kort erop daar in zijn winterkamp zou worden aangevallen en nog maar net door Caesar ontzet kon worden. De redenaar verwijst naar de klagende brief die Quintus hem heeft gestuurd: 'De oudste van je twee brieven is vol irritatie en klachten, en je zegt dat je eenzelfde van vergelijkbare strekking de dag eerder aan Labienus hebt gegeven.' De redenaar herinnert zijn broer eraan waarom ze de hoge prijs van hun gescheiden leven hebben willen betalen, en in onderling beraad hebben bedacht dat het goed zou zijn als Quintus met Caesar meeding op campagne. Het ging niet om het geld, maar 'we zochten de grootst mogelijke zekerheid over het behoud van onze politieke positie via de steun van de man met het sterkste karakter en de meest vergaande invloed'. Dat hogere doel voor ogen houden moest zijn gekwelde

broer helpen door te zetten: ‘Je zult met minder ongeduld de last dragen van de militaire dienst waarover je sprak en de andere ongemakken waarover je schreef.’ Het leest alsof de redenaar op dat moment toch vooral aan zijn eigen belang denkt, bijvoorbeeld als hij waarschuwt: ‘Ik geef je dit advies: schrijf niets waarvan de publicatie voor ons ongemakkelijk zou zijn. Er zijn veel zaken die ik liever niet weet, dan ze met enig risico wel te kennen.’²²

Quintus had die zomer kennelijk wel enthousiaste verhalen over Britannië geschreven, een pas ontdekte wereld. In een brief van september bedankt Cicero hem ervoor: ‘Hoe blij was ik een brief van je uit Britannië te ontvangen. Ik was bevreesd vanwege de Oceaan, bevreesd vanwege de kust van het eiland. De andere aspecten van de expeditie onderschat ik natuurlijk niet, maar die zetten meer aan tot hoop dan tot angst. En het is meer de nieuwsgierigheid dan alarmerende tekenen die me ongemakkelijk doen voelen. Maar jij hebt, zoals ik kan zien, een perfect onderwerp om te beschrijven, de topografie, de natuurlijke verschijning van dingen en plaatsen, manieren, soorten, veldslagen en je eigen commandant zelf. Wat een thema’s voor jouw pen!’²³

Quintus gaf in zijn brieven kennelijk regelmatig advies aan zijn oudere broer. Bijvoorbeeld de tip voorzichtig te zijn met Pompeius, de grote rivaal van Caesar die in Rome de scepter zwaaide. De redenaar antwoordde bijvoorbeeld: ‘Ik zal zorgvuldig je advies volgen om me met bepaalde personen te verbinden, en me van bepaalde anderen niet te vervreemden.’²⁴ Gezien deze adviezen is het goed mogelijk dat een soms in twijfel getrokken boekje met politieke tips toch van Quintus afkomstig is. Het is bewaard als een reeks politieke adviezen, gericht aan zijn oudere broer toen deze vijf jaar voor het begin van de Gallische oorlog meedeed aan de verkiezingen voor het consulaat in Rome.

Er is wel gesuggereerd dat het om een later werk uit de vroeg-Romeinse keizertijd moet gaan, omdat het onwaarschijnlijk zou zijn dat de ervaren redenaar deze tips nodig had. Maar Cicero ging destijds de consulverkiezingen in als *homo novus*, dat wil zeggen als nieuwkomer die geen familieleden had die al eerder consul waren geweest. Het was al zo’n dertig jaar niet meer voorgekomen dat een nieuwkomer won, zodat morele support welkom zal zijn geweest. Daarbij was Cicero zeer ijdel. Het kon daarom geen kwaad hem nog een keer te wijzen op zaken die hij misschien al wel wist, maar gedreven door ambitie geneigd was in de praktijk te negeren. En het kan gewerkt hebben als campagne-truc om aan te geven hoe slinks de gevestigde politiek werkte. Tot slot valt

niet uit te sluiten dat het vooral voortvloeide uit eigenbelang van de jongere broer Quintus, die eveneens politieke ambities had. Hij zou zelf later meer kans maken als zijn familie al wat verder tot de gevestigde orde was doorgedrongen, zodat succes van zijn broer ook zijn eigen kansen zou vergroten. Bovendien kon hij zich met zijn tips presenteren als een ervaren politicus die al goed in het politieke handwerk was ingevoerd. Misschien heeft zijn oudere broer de tips met een glimlach terzijde gelegd. Maar zijn latere brieven tonen dat hij wel degelijk adviezen van Quintus aannam. Hoe dan ook geven de aan Quintus toegeschreven adviezen een beeld van het politieke krachtenveld waarin Caesar zelf op meesterlijke wijze zijn weg naar de absolute macht zou weten te vinden.

Quintus waarschuwt voor het politieke Rome als ‘een slangenkuil vol intriges en misstanden van elke soort’. Dat vroeg om trucs waar Machiavelli nog wat van kon leren. Zo was het de kunst in het openbaar als een waardig staatsman naar buiten te treden, maar tegelijkertijd achter de schermen de tegenstander zwart te maken met suggesties over hun corruptie en misdrijven, en daarin waar nodig hun seksleven te betrekken. Loze toezeggingen waren evenmin een probleem als de andere partij ze waarschijnlijk toch zou vergeten. Wellicht met de ijdele en zeer zelfverzekerde Cicero voor ogen – die in de advocatuur al beroemd was – houdt Quintus zijn broer voor dat deze zich moet realiseren dat hij in de politiek een nieuwkomer is. Verder zal de redenaar zijn eigendunk opzij moeten zetten: ‘In een campagne is stroop smeren van vitaal belang, ook al is dit in het gewone leven een minderwaardige en vernederende bezigheid.’ En dat zijn zomaar wat voorbeelden van de Romeinse Machiavelli.²⁵

De brieven van Cicero zijn ook een belangrijke bron bij het reconstrueren van het krachtenspel waarin Caesar stapsgewijs zijn positie opbouwde. Het is het dramatische verhaal van de redenaar en senator die groot aanhanger was van het republikeinse systeem, met Cato de Jongere als de andere grote voorvechter. Het republikeinse systeem was voor die tijd relatief democratisch en inspireerde later onder meer de oprichters van de Verenigde Staten voor wie Cicero een van de grote helden was. In reactie op de tirannie van de eerste koningen in Rome, was een bestel ontwikkeld waarin twee jaarlijks gekozen consuls op basis van gelijkwaardigheid de bestuurlijke eindverantwoordelijkheid droegen. Doordat ze de macht deelden en slechts een jaar in functie bleven, bood het een redelijke garantie tegen dictatuur. En de senato-

ren hadden veel invloed, met namens het volk ook een vetorecht van de volkstribunen.

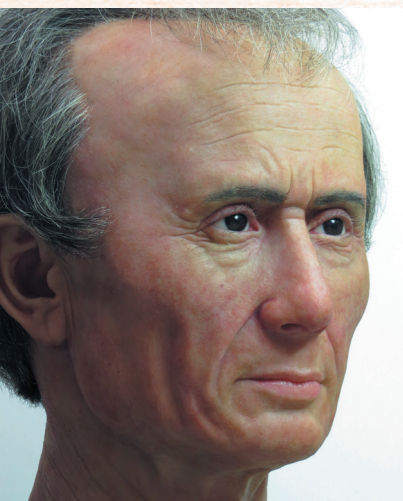
Cicero zou zich aanvankelijk scherp verzetten tegen Caesar die samen met Pompeius en Crassus voor langere termijn de macht naar zich toe trok. Toen duidelijk werd dat Caesar een blijvertje was, gooide Cicero het roer om en probeerde juist de banden met hem aan te halen in een poging het proces zo bij te sturen. Dat zijn jongere broer Quintus in het noorden onderbevelhebber van Caesar werd, was onderdeel van die beïnvloedingsstrategie. Zijn correspondentie met onder meer Caesar in het noorden toont dat hij inderdaad een intensief contact opbouwde. Maar het mocht niet baten. Bijna twee jaar na de brute moord op Caesar, was de redenaar zelf aan de beurt. Hij had partij gekozen tegen Marcus Antonius en moest dat met de dood bekopen. Op het Forum Romanum werden zijn afgehakte hoofd en handen getoond om aan te geven dat de gebarende politicus verbaal en lichamelijk het zwijgen was opgelegd. Ter verdere verduidelijking had Fulvia, de vrouw van Marcus Antonius, Cicero's tong afgesneden en met naalden doorboord.

In de tijd dat Caesar in 58 voor Chr. aan de Gallische Oorlog begon, ging Cicero op advies van zijn vrienden Atticus en Cato vrijwillig in Griekenland in ballingschap. Hij zou pas na anderhalf jaar in september 57 voor Chr. terugkeren. Daarna was hij tot het voorjaar van 56 voor Chr. in de senaat nog zeer kritisch over Caesar en ook Pompeius. Op 5 april schreef hij een kritisch betoog over een agrarische wet van Caesar.²⁶ Maar Trebonius had in maart 56 voor Chr. in de senaat met zijn provinciewet de macht van het driemanschap versterkt. Caesar beloofde hem daarvoor met een hoge militaire post. Toen het driemanschap kort erop in Luca de macht verdeelde, zag Cicero dat hun positie een gegeven was. Zoals meer senatoren bedacht hij dat het vooral zaak was om te zorgen dat tussen de drie een machtsevenwicht zou blijven bestaan zodat niemand van hen alleenheerser kon worden. Die zomer hield Cicero een invloedrijke speech waarin hij de senaat ervan overtuigde dat de nieuwe regeling in het belang van de samenleving was. Waar in het verleden reactief op 'horden Galliërs' werd gereageerd 'die Italië overspoelden', was Caesar preventief Gallië ingetrokken, aldus Cicero. Door Gallië onder Romeinse heerschappij te brengen, zou de Gallische dreiging voor altijd zijn verdwenen.²⁷

Begin 54 voor Chr. schonk Caesar de relatief armlastige redenaar een groot bedrag. En hij droeg zijn boek over bondig taalgebruik aan

hem op. Cicero op zijn beurt wist zijn broer Quintus zover te krijgen dat hij dat jaar onderbevelhebber in het leger van Caesar werd, in zijn brieven openlijk wijzend op het politieke belang daarvan. Het gaf de redenaar een blijvend lijntje naar Caesar als die op veldtocht was. Er is een brief bewaard waarin de redenaar in juni van het jaar 54 voor Chr. aan zijn broer Quintus schrijft dat hij zijn mening over Caesar in positieve zin aan het bijstellen is. Die brief moet Quintus Cicero hebben ontvangen een paar maanden voordat hij naar zijn winterkamp bij de Nerviërs in de Lage Landen vertrok. Cicero had in deze tijd aan Caesar de eerste hoofdstukken meegegeven van zijn beroemd geworden boek *De Staat (De re publica)*. De veldheer las ze mogelijk deels tijdens zijn verblijf in de Lage Landen. Via Quintus polste Cicero wat Caesar van het concept vond.

De debattechnieken van de oudere Cicero, die als redenaar zelf een uitgebreid arsenaal ontwikkelde, zouden nog lang na zijn dood bestudeerd worden. Zo beseftte hij dat de blik in de ogen het minst stuurbaar is: de ogen tonen volgens de redenaar de ware intenties van de ziel. Het was een inzicht dat hij bewust in het debat met zijn tegenstanders gebruikte. Nog steeds zijn er leiders die bij een vergadering met een groep mensen bij voorkeur recht tegenover hun belangrijkste tegenstander plaatsnemen om deze recht in de ogen te kunnen kijken. In de realistische Romeinse portretkunst die het ware karakter probeerde te tonen, was de stand van de ogen een cruciaal element. Met die kennis kunnen we Caesar vanaf nu in Leiden recht in de ogen kijken.

Julius Caesar voerde zijn Gallische Oorlog voor een belangrijk deel langs de Rijn en de Maas, en leed zijn grootste nederlaag bij de Belgisch-Nederlandse grens. Een reeks nieuwe ontdekkingen en analyses laat zien dat Caesar ongeveer de helft van zijn campagnetijd in het noorden doorbracht, daar veel soldaten verloor, en bijna zijn eigen leven. Dit boek plaatst een van de beroemdste legerleiders uit de wereldgeschiedenis in een nieuw perspectief. Tom Buijtendorp neemt de lezer mee op reis door de Lage Landen, en brengt zo het verleden dichtbij.

Een reconstructie van de noordelijke veldtochten maakt Caesars soms opvallend moderne leiderschap en strategisch denken tastbaar, maar legt ook zijn bijna fatale inschattingfouten bloot. De auteur presenteert op boeiende wijze een reeks nieuwe inzichten. Met onderzoek naar Caesarbustes in met name Leiden, biedt dit boek ook letterlijk een nieuw gezicht, inclusief de baard waarmee de veldheer in deze regio rondliep. Caesar is niet meer wie hij geweest is.

Tom Buijtendorp promoveerde op Forum Hadriani, de Romeinse stad bij Den Haag en schreef eerder *Het jaar 117*, over Romeinse keizers in de Lage Landen. Hij beziet hun leiderschap mede vanuit twintig jaar bestuurservaring in politiek en bedrijfsleven. Als oud-journalist van *NRC Handelsblad* combineert hij een pakkende schrijfstijl met een stevig wetenschappelijk fundament.

‘Caesar in de Lage Landen biedt een basis om de discussie tussen archeologen, historici en classici naar een hoger plan te tillen.’

– Jona Lendering

Uitgeverij Omniboek

WWW.OMNIBOEK.NL

NUR 683

ISBN 978 94 019 1389 8

9 789401 913898